

جُستاری در تاریخ حقوق عمومی ایران

دموکراتیزاسیون و تعدیل قدرت سیاسی در ایران

(دوران قاجاریه)

دکتر میرحاجد اکبری

مدرس دانشگاه

انتشارات نوید شیراز

سرشناسه	: اکبری، میرحامد، ۱۳۶۲.
عنوان و نام پدیدآور	: جستاری در تاریخ حقوق عمومی ایران: دموکراتیزاسیون و تعدیل قدرت سیاسی در ایران (دوران قاجاریه)/ میرحامد اکبری.
مشخصات نشر	: شیراز: نوید شیراز، ۱۳۹۹
مشخصات ظاهری	: ۳۷۲ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۱۹۲-۹۵۱-۹
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه: ص ۳۵۳-۳۷۲.
عنوان دیگر	: دموکراتیزاسیون و تعدیل قدرت سیاسی در ایران (دوران قاجاریه)
موضوع	: قدرت (علوم اجتماعی) -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.
موضوع	: Power (Social sciences) -- Iran -- History -- 19th century
موضوع	: حقوق عمومی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.
موضوع	: Public law -- Iran -- History -- 19th century
رده‌بندی کنگره	: KMH۲۰۰۰
رده‌بندی دیویی	: ۳۴۹/۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۸۲۴۹۶۸

جُستاری در تاریخ حقوق عمومی ایران

دموکراتیزاسیون و تعدیل قدرت سیاسی در ایران (دوران قاجاریه)

دکتر میرحامد اکبری (استاد دانشگاه)

صفحه‌آرا: ندا گزینی ○ طرح جلد: کانون آگهی و تبلیغات طرح نو (پدرام اکبری)
لیتوگرافی و چاپ: واصف ○ تیراژ: ۵۰۰ جلد ○ چاپ اول: ۱۳۹۹ ○ حق چاپ محفوظ

ناشر: انتشارات نوید شیراز

دفتر شیراز- تلفن ۶۲-۳۲۲۶۶۶۱-۳۲۲۲۹۶۷۶ نامبر ۰۷۱-۳۲۲۲۹۶۷۶

دفتر تهران- تلفن ۵۹۴۵-۸۸۹۰۵۹۴۵ نامبر ۰۲۱-۸۸۹۲۱۵۲۲

پست الکترونیکی: navideshiraz.pub@gmail.com

وب سایت: www.navideshiraz.com

ISBN: 978-600-192-951-9

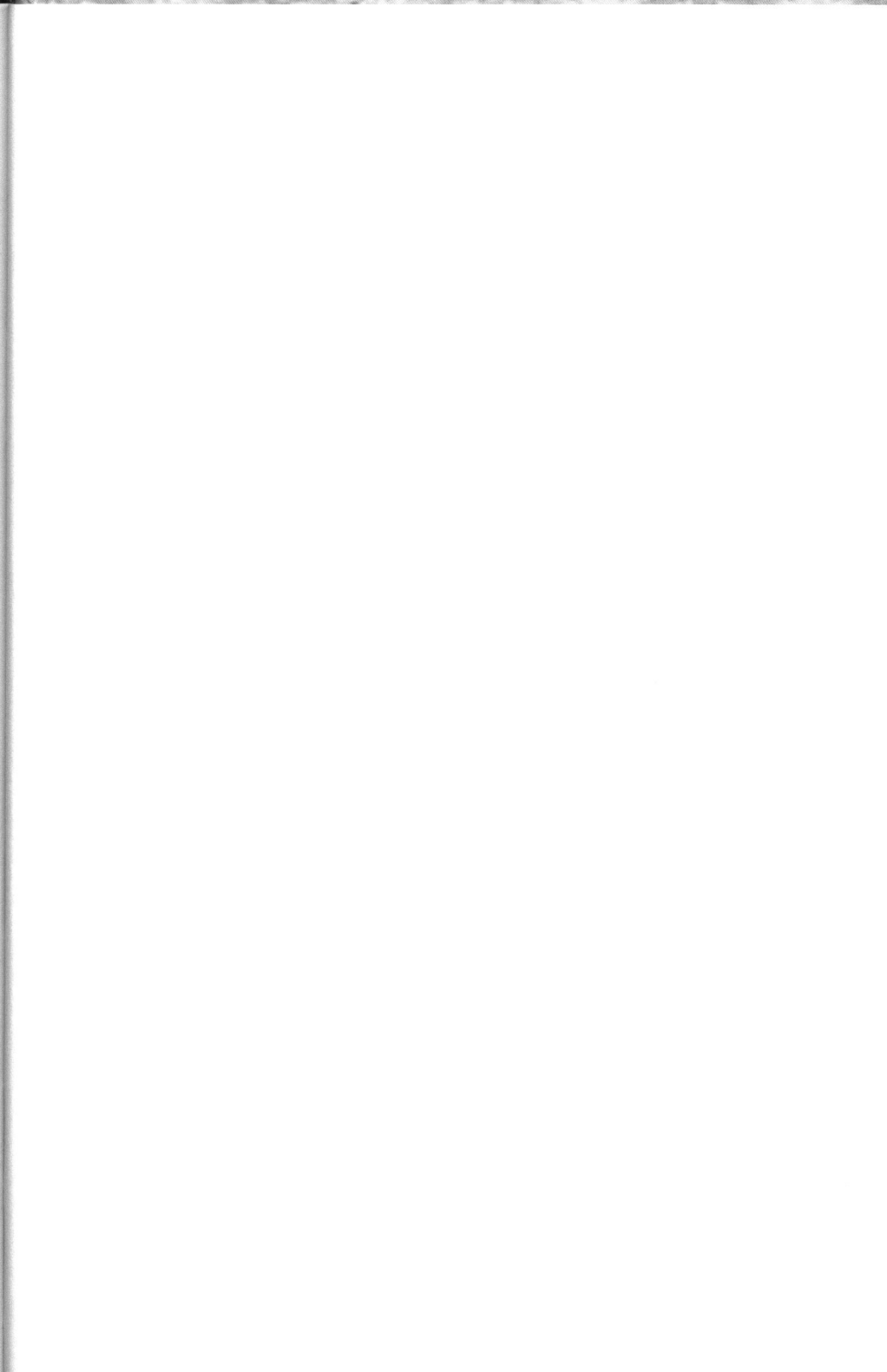
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۹۲-۹۵۱-۹

۶۰۰۰۰ تومان

تقدیم بہ:

ہمسفر مہربانم

آن کہ آفتاب مرشد آسانی قلم، بچنان پار جاست و هرگز غروب نخواهد کرد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۱	مقدمه
فصل نخست: چارچوب مفهومی و نظری	
۱۷	بخش اول : گونه شناسی تجربه تاریخی دولت در ایران معاصر
۱۸	۱-۱- استبداد شرقی، سلطنت شرقی
۲۵	۱-۲- استبداد ایرانی، سلطنت ایرانی
۲۶	۱-۳- پاتریمونالیسم
۳۱	بخش دوم: حق جامعه، نقطه‌ی عزیمت تعدیل قدرت و تفکیک حکومت از سلطنت
۳۲	الف : افلاطون
۳۴	ب : ارسطو
۴۳	بخش سوم : جامعه منشأ تعدیل قدرت
۴۴	۳-۱- سنت مارکسی، قدرت و مقوله تعدیل قدرت
۴۵	۳-۲- سنت وبری، قدرت و مقوله تعدیل قدرت
۴۷	الف) اقتدار کاریزمایی

- ب) اقتدار سنتی ۴۷
- پ) اقتدار عقلانی ۴۹
- ۳-۳- نظریه نخبگان، قدرت و مقوله قدرت ۵۰
- ۳-۴- زمینه‌های اولیه‌ی مشروطیت خواهی در اروپا. ۵۲

فصل دوم: دیدگاه‌ها و کوشش‌های نظریه پردازان تعدیل قدرت در دوران پیشا مشروطه

- بخش اول: تعدیل قدرت در عصر نوآوری سیاسی ۶۱**
- ۱-۱- نخبگان سیاسی متجدد و تعدیل قدرت ۶۲
- ۱-۱-۱- عباس میرزا، مدرنیزه کردن قدرت ۶۲
- ۱-۱-۲- میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، هدایت گر پروژه اصلاحات شاهزاده ۶۶
- ۱-۱-۳- امیرکبیر، آغازگر تعدیل قدرت در تاریخ معاصر ایران ۷۱
- ۱-۱-۴- میرزا حسین خان سپهسالار، میراث اصلاح طلبی و آخرین اصلاح طلب ۷۸
- بخش دوم: جریان سنت‌گرا ۸۵**
- ۱-۲- روحانیت و قدرت در عصر صفوی ۸۷
- ۲-۲- روحانیون و قدرت در عصر قاجار ۹۰
- ۱-۲-۲- روحانیون، اصلاح و تعدیل قدرت ۹۴
- ۲-۲-۲- گرایش به نوآوری سیاسی و فکری، بسترها و زمینه‌ها ۹۵
- بخش سوم: جریان روشنفکری، کوشش‌ها و نظریه پردازی‌ها ۱۰۳**
- ۱-۳- جریان روشنفکری و مقوله تعدیل قدرت ۱۰۵
- ۱-۱-۳- متجددین پیشگام ۱۰۶
- الف: عبداللطیف موسوی شوشتری ۱۰۶
- ب: میرزا ابوالحسن شیرازی ۱۰۸
- پ: آقا احمد بهبهانی ۱۱۰
- ت: سلطان الواعظین ۱۱۱

.....	ث : میرزا صالح شیرازی	۱۱۲
.....	۲-۳- رهبران فکری مشروطه، نظریه پردازانِ تعدیل قدرت	۱۱۴
.....	الف : میرزا فتحعلی آخوندزاده، نظریه پرداز سکولار تعدیل قدرت	۱۱۶
.....	ب : میرزا ملکم خان ناظم الدوله، نظریه پرداز حکومت قانون و تعدیل قدرت	۱۲۵
.....	پ : میرزا یوسف خان مستشارالدوله و اندیشه تحول حقوقی	۱۳۷
.....	ت : میرزا آقا خان کرمانی	۱۴۷
.....	ث : میرزا عبدالرحیم طابوف، نظریه پرداز تعدیل قدرت و دفاع از حاکمیت مردم	۱۵۰

فصل سوم : مشروطه ایرانی و تعدیل قدرت

.....	بخش اول : جنبش مشروطه و نهادینه شدن نظریه‌ی تعدیل قدرت	۱۶۵
.....	۱-۱- جنبش تنباکو به مثابه‌ی نخستین جرقه تعدیل قدرت	۱۶۶
.....	۲-۱- جریان موسیو نوز بلژیکی و آسیب‌های قدرت مطلقه	۱۷۰
.....	۳-۱- مهاجرت اعتراضی، گام بلند برای تعدیل قدرت	۱۷۴
.....	۴-۱- گفت‌وگوهای تعدیل قدرت در جراید و روزنامه‌ها	۱۷۹
.....	۵-۱- خواست تعدیل قدرت در میان رهبران و روشنفکران عصر مشروطه	۱۸۵
.....	۱-۵-۱- سید محمد طباطبائی	۱۸۶
.....	۲-۵-۱- آخوند خراسانی	۱۸۹
.....	الف : قدرت مشروطه و استلزامات آن	۱۹۰
.....	ب : حکومت قانون	۱۹۲
.....	پ : مجلس	۱۹۴
.....	ت : اصل مساوات و تفسیر آخوند خراسانی	۱۹۵
.....	۳-۵-۱- سید عبدالله بهبهانی	۱۹۶
.....	۴-۵-۱- شیخ محمد اسماعیل محلاتی	۱۹۹
.....	۵-۵-۱- فاضل ترشیزی	۲۰۲

بخش دوم : بحران خودکامگی و مقاومت در برابر تفکیک حکومت از

سلطنت ۲۰۵ .....

۲-۱- ۲-۱- منازعه بر سر ماهیت و نوع مجلس ۲۰۵

۲-۲- محمد علی شاه و مقاومت در برابر تعدیل قدرت ۲۱۳

۲-۳- فهم و برداشت نمایندگان مجلس از جایگاه مجلس شورای ملی ۲۱۵

۲-۴- اختلاف میان علما و مقاومت در برابر تفکیک حکومت از سلطنت ۲۱۸

۲-۴-۱- علمای مشروعه خواه و مشروطیت ۲۲۰

۲-۴-۲- علمای مشروطه خواه و مشروطیت ۲۲۵

۲-۵- رقابت نیروهای خارجی و بحران خودکامگی ۲۲۸

بخش سوم : قانون اساسی، ساختار حقوقی قدرت ۲۳۳ .....

۳-۱- قانون اساسی، موضوع منازعه گفتمانی ۲۳۷

۳-۲- تدوین متمم قانون اساسی، راه ختم / تشدید منازعه گفتمانی ۲۳۹

۳-۳- قانون اساسی و حقوق ملت ۲۴۳

۳-۴- قانون اساسی، نهاد سلطنت، مجلس و تفکیک قوا ۲۴۵

۳-۵- قانون اساسی و تشکیلات قضایی ۲۵۱

۳-۶- قانون اساسی، عدالت و عرفی گرایی ۲۵۳

۳-۷- جایگاه مجلس شورای ملی در قانون اساسی ۲۵۴

بخش چهارم : تعدیل قدرت، پروژه‌های ناکام ۲۵۹ .....

۴-۱- دوگانگی‌های درون گفتمانی مدرنیته سیاسی ایران و مقوله تعدیل قدرت ۲۶۱

۴-۲- مشروطه، ناکامی در نهادهای قدرت و نظم نهادی ۲۶۴

۴-۳- مواجهه نهایی دو گفتار، مشروطه باوری و مطلقه گرایی ۲۶۸

بخش پنجم : تغییر گفتمان روشنفکری از خواست تعدیل قدرت به دولت -

ملت سازی ۲۷۳ .....

بخش ششم : دولت مطلقه‌ی مدرن در برابر دولت تعدیل یافته‌ی مدرن ۲۷۷ .....

۶-۱- نقد مشروطگی و تأکید بر استبداد منور ۲۷۷

۲۸۴	۲-۶- ملت سازی، آلترناتیو تعدیل قدرت و مشروطه سازی
۲۸۸	۳-۶- پروژه مدرن سازی ایران
۲۹۷	مؤخره
۳۰۵	پیوست‌ها
۳۵۳	منابع و مأخذ

مقدمه

سرتاسر دشت خاوران سنگی نیست

کز خون دل و دیده برو رنگی نیست

تا پیش از پدیدار شدن تجدد، سایه‌ی خودکامگی همواره بر فراز ایران زمین بوده است. خودکامگی امری طبیعی می‌نمود؛ حاکمان خودکامه خود را سایه‌ی خدا فرض کرده بودند و حضورشان را ناشی از تقدیر الهی می‌پنداشتند. مدرنیته بنیان این مفروضات و تصورات را متزلزل ساخت؛ چرا که منشاء حکومت را نه در آسمان‌ها، بلکه در زمین می‌جست و حضور حاکمان را ناشی از اراده‌ی انسانی و نه تقدیر آسمانی قلمداد می‌کرد. مدرنیته‌ی سیاسی به همین میزان هم بسنده نکرد و تنها به نقد مساله‌ی مشروعیت از دیدگاه فلسفه‌ی سیاسی کلاسیک اکتفا ننمود. فلاسفه‌ی مدرن و اندیشمندان عصر جدید ضمن نقد جدی فلسفه‌ی سیاسی کلاسیک، آلترناتیوهای خود را مطرح کرده که دربردارنده‌ی اشکال مبدعانه‌ای از ساختارهای نوین سیاسی و سازوکارهای حاکمیتی جدید بودند.

در طول تاریخ سیاسی جهان، پادشاهان به علت دارا بودن نقش دوگانه‌ی حکومت-سلطنت، هم از اقتدارات سلطنت و ریاست عالیه کشور برخوردار بودند و

هم در امر حکومت و ارکان مختلف آن به صورت مستقیم یا با واسطه دخالت می‌کردند. تفکیک امر سلطنت از حکومت، راه را بر خودکامگی شاهان سد و مکانیزمی برای تعدیل قدرت آنان ترسیم می‌کرد. سلطنت مشروطه که نمونه‌ای بارز از تفکیک حکومت از سلطنت است مهمترین راهکار سیاسی و اجتماعی در جهت تعدیل قدرت حاکمان طی قرون اخیر بوده است، چرا که تجمیع دو امر سلطنت و حکومت در دست یک نفر باعث ایجاد حکومت‌های خودکامه می‌شد.

مبنای تعدیل قدرت که بر اساس نظریه تفکیک حکومت از سلطنت استوار است، راه بر خودکامگی پادشان می‌بندد، به همین دلیل، وجود یک میثاق ملی تحت عنوان قانون اساسی که شاکله‌ی رژیم سیاسی را ترسیم کرده و به تنظیم رابطه میان فرمانروایان و فرمانبران بپردازد، از جمله مهمترین و اساسی‌ترین گامها در جهت نیل به تعدیل قدرت و تفکیک امر سلطنت کردن از حکومت‌داری است چرا که در پرتو دستوراتی که در اصول قانون اساسی متبلور می‌شوند جایگاه پادشاه مشخص شده و شیوه دخالت او در ارکان قدرت معین می‌شود.

در ساختارهای نوین سیاسی و آشکال جدید حاکمیتی، منشاء قدرت سیاسی و سرچشمه‌ی مشروعیت بخشی آن مردم بودند؛ خواست و اراده‌ی مردم تعیین‌کننده‌ی حضور و تداوم حکومت‌ها بود و حکومت‌ها نیز در چارچوب قوانین مدون اعمال قدرت می‌نمودند. تفکیک قوا، تدوین قوانین اساسی، ظهور حکومت‌های جمهوری و پدیدآیی حکومت‌های مشروطه‌ی سلطنتی، سیمای سیاست غربی را تماماً دگرگون ساخت. اما همزمان با این تحولات، ایران همچنان بر مدار جهان سنتی سیر می‌کرد. حاکمیت سیاسی منشاء خود را در آسمان‌ها می‌جست و دارای قدرتی فراگیر و مطلقه برای اعمال حاکمیت بود. در این بین قاجارها همزمان با تغییر سیاست غربی، قدرت سیاسی را در ایران به دست گرفته و نماینده‌ی سیاست کلاسیک بودند. آنان از همان ابتدای حکومتداری در مواجهه با دنیای جدید، ناکارآمدی کامل خود را به نمایش گذاشتند و به ویژه در جریان شکست در جنگ با روس‌ها، تصویر یک حاکمیت

درهم شکسته را برای جهان بیرونی و مردمان ایران نشان دادند. با این حال آنان همچنان دارای قدرت مطلقه بودند و اختیار مُلک و ملت را به دست داشتند. عملکرد داخلی آنها در ابعاد مختلف چنان فاجعه بار و آسیب زا بود که روشنفکران و نخبگان را به تامل در باب خروج از وضع جاری و یافتن راهکار سوق داد. در واقع سوال روشنفکران و نخبگان سیاسی در آن هنگام به طور مشخص این بود که در برابر این حاکمیت ناکارآمد اما مطلقه چه اقدامی می‌توانند انجام بدهند؟!.

بخشی از آنچه که مدرنیته‌ی ایرانی خوانده می‌شود، در قالب مفهوم تعدیل قدرت قابل توضیح است. مقصود از آن نیز تمامی کوشندگی‌های سیاسی و فکری است که در دو بُعد مدرن سازی قدرت و دموکراتیک سازی آن صورت می‌گیرد. در همین راستا پژوهش پیش روی با محوریت موضوع "تعدیل قدرت" سامان یافت. مفهوم تعدیل قدرت پیش از هر چیز ناظر بر مدرن سازی ساخت سیاسی است، تفکیک حکومت از سلطنت، تفکیک قوا و حاکمیت قانون دلالت‌های دیگر این مفهوم هستند. بر همین مبنا و با توجه به ابعاد چندگانه‌ی تعدیل قدرت، واکاوی تاریخی دوره‌ی قاجاریه در دستور کار قرار گرفت. بررسی ما نشان داد که در این دوره در هر دو سطح حاکمیت و جامعه، تلاش‌های گسترده‌ای برای پیشبرد پروژه‌ی تعدیل قدرت (تفکیک حکومت از سلطنت) صورت گرفت؛ بخشی از این تلاش‌ها تنها معطوف به مدرن سازی ساختار سیاسی بود، به مانند آنچه عباس میرزا، قائم مقام فراهانی و میرزا حسین خان سپهسالار به انجام رسانیدند. بخشی دیگر هم مدرن سازی سیاسی را با تعدیل قدرت در هم آمیخته و به دنبال تثبیت یک حاکمیت تعدیل یافته‌ی مدرن بود، امیر کبیر نماد اصلی این تلاش‌ها است. به جز این تلاش‌های عملی، فعالیت‌های فکری و روشنفکری گسترده‌ای نیز توسط عده‌ای از روشنفکران آن زمان در جریان بود، این تلاش‌ها در دوره‌ی پیشا مشروطه با ناکامی مواجه شدند و این ناکامی بستر ساز وقوع یک جنبش اجتماعی و طرح مجموعه‌ای از مطالبات در راستای تعدیل قدرت شد. جنبش مشروطه در ابتدای کار به ابعاد مختلف

تعدیل قدرت صورت واقعیت بخشید؛ تفکیک حکومت از سلطنت، تفکیک قوا، تدوین قانون اساسی و تشکیل پارلمان هر کدام وجهی از تعدیل قدرت بودند. اما در نهایت، ساختار حقیقی قدرت، تضادهای درونی مشروطه خواهان و دگرگونی گفتمانی، روشنفکران تعدیل قدرت را با ناکامی بزرگی مواجه ساخت که در فصول آتی، به چرایی و دلایل آن به صورت مفصل پرداخته می‌شود.

این کتاب، جلد نخست از مجموعه ۶ جلدی (جستاری در تاریخ حقوق عمومی ایران) است که با یاری خداوند بزرگ در آینده‌ای نزدیک به زیور طبع آراسته خواهد شد.

بدین وسیله، لازم می‌داند از تشریک مساعی اساتید محترم دانشگاه، آقایان دکتر سیدمحمد هاشمی، دکتر علی‌اکبر گرجی و دکتر بیژن عباسی کمال تقدیر و امتنان را به عمل آورد.

در پایان، با علم به این مهم که نوشتار پیش رو عاری از کاستی نیست، از پژوهشگران و صاحب نظران گرانقدر درخواست دارد که با نظرات راهگشای خود، نویسنده را قرین الطاف بیکران قرار دهند.

می‌رسد قرنی به پایان و سپهر بایگان

دفتر دوران ما هم بایگانی می‌کند

دکتر میرحامد اکبری

تهران - پاییز ۱۳۹۸